

УДК 94:614.63 (477.54) «1930-1934»

[https://doi.org/10.52058/2786-6165-2025-7\(37\)-2311-2321](https://doi.org/10.52058/2786-6165-2025-7(37)-2311-2321)

Харламов Михайло Іванович доктор історичних наук, професор, професор кафедри соціальних і гуманітарних дисциплін, Національний університет цивільного захисту України, м. Черкаси, тел.: (066) 74-11-73-4, <https://orcid.org/0000-0002-5289-0290>

Чубіна Тетяна Дмитрівна доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри соціальних і гуманітарних дисциплін, Національний університет цивільного захисту України, м. Черкаси, тел.: (067) 47-03-77-5, <https://orcid.org/0000-0002-9383-3604>

Гонтаренко Людмила Олександрівна кандидат психологічних наук, доцент, доцент кафедри соціальних і гуманітарних дисциплін, Національний університет цивільного захисту України, м. Черкаси, тел.: (097) 44-13-32-3, <https://orcid.org/0000-0001-6993-5494>.

ПРОФІЛАКТИЧНІ ПРОТИПОЖЕЖНІ ЗАХОДИ В МАШИННО-ТРАКТОРНИХ СТАНЦІЯХ, МАШИННО-ТРАКТОРНИХ МАЙСТЕРНЯХ, ЗЕРНОСХОВИЩАХ ТА ЗЕРНОСУШАРКАХ В УСРР У ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ 1930-Х РОКІВ.

Анотація. У цій конкретній науковій статті розглядаються та аналізуються основні заходи з попередження пожеж на території машинно-тракторних станцій (МТС), машинно-тракторних майстерень (МТМ), зернохосовищ та зерносушарок в Українській Соціалістичній Радянській Республіці (УСРР) у 1930-1934 роках. Розглядаються недосліджені та маловивчені питання своєчасного попередження неконтрольованих загорянь в межах МТС, МТМ і на території зернохосовищ та зерносушарок УСРР, як одних з найважливіших сільськогосподарських об'єктів народного господарства української республіки у досліджуваний період історії. Вивчаються спеціальні вогнеборчі профілактичні протипожежні заходи на територіях МТС та МТМ (місцях масового скупчення, обслуговування та ремонту сільськогосподарської техніки), а також на, особливо небезпечних у пожежному відношенні, стратегічно важливих об'єктах сільського господарства - зернохосовищах та зерносушарках, а також питання професійної діяльності та відповідальності спеціальних посадових осіб із запобігання і гасіння пожеж (інспекторів з пожежно-вартової служби

центрів машинно-тракторних станцій («тракторцентрів») та керівників пожежно-вартової служби МТС та МТМ). Зроблено наступні висновки, що система протипожежних превентивних заходів боротьби на таких специфічних господарських об'єктах, як: МТС, МТМ, зерносклади і зерносушарки у вказаний історичний період мала окремі недоліки та прорахунки. Достатньо велика кількість пожеж виникала через підпали у межах сільського протестного руху проти колективізації та розкуркулення. Проте, не дивлячись на це, заходи попередження пожеж, що проводилися владними уповноваженими органами, вказаними підприємствами, а також фахівцями - вогнеборцями у галузі попередження неконтрольованих загорянь були досить ефективними та вдалимими.

Ключові слова: УСРР, машинно-тракторні станції, машинно-тракторні майстерні, зерносклади, зерносушарки, профілактичні протипожежні заходи, боротьба з пожежами, протипожежний реманент, інспектор, керівник пожежно-вартової служби.

Kharlamov Mykhailo Ivanovych Doctor of Historical Science, Professor, Professor of the department of social and humanitarian disciplines, National university of civil protection of Ukraine, Cherkasy, tel.: (066) 74-11-73-4, <https://orcid.org/0000-0002-5289-0290>

Chubina Tetyana Dmytrivna Doctor of Historical Science, Professor, Head of the department of social and humanitarian disciplines, National university of civil protection of Ukraine, Cherkasy, tel.: (067) 47-03-77-5, <https://orcid.org/0000-0002-9383-3604>

Gontarenko Liudmila Oleksandrivna Candidate of Psychological Science, Associate professor, Associate professor of the department of social and humanitarian disciplines, National university of civil protection of Ukraine, Cherkasy, tel.: (097) 44-13-32-3, <https://orcid.org/0000-0001-6993-5494>.

PREVENTIVE FIRE PREVENTION MEASURES IN MACHINE-TRACTOR STATIONS, MACHINE-TRACTOR WORKSHOPS, GRAIN GRANARIES AND GRAIN DRYERS IN THE UKRAINIAN SOCIALIST SOVIET REPUBLIC IN THE FIRST HALF OF THE 1930S.

Abstract. This specific scientific article examines and analyzes the main measures for preventing fires in the territory of machine-tractor stations (MTS), machine-tractor workshops (MTM), grain granaries and grain dryers in the Ukrainian Socialist Soviet Republic (USSR) in 1930-1934. The unexplored and

little-studied issues of timely prevention of uncontrolled fires within the MTS, MTM and on the territory of grain granaries and grain dryers of the Ukrainian SSR, as one of the most important agricultural facilities of the national economy of the Ukrainian Republic in the studied period of history, are considered. Special fire-fighting preventive fire-prevention measures are studied on the territories of MTS and MTM (places of mass accumulation, maintenance and repair of agricultural machinery), as well as on strategically important agricultural facilities that are especially dangerous in terms of fire - grain granaries and grain dryers, as well as issues of professional activity and responsibility of special officials for the prevention and extinguishing of fires (inspectors of the fire watch service of machine-tractor stations centers ("tractor centers") and heads of the fire watch service of MTS and MTM). The following conclusions were made that the system of fire prevention measures at such specific economic facilities as: MTS, MTM, grain granaries and grain dryers in the specified historical period had certain shortcomings and miscalculations. A fairly large number of fires occurred due to arson within the framework of the rural protest movement against collectivization and dispossession. However, despite this, fire prevention measures carried out by the authorized authorities, the specified enterprises, as well as by specialists - firefighters in the field of preventing uncontrolled fires were quite effective and successful.

Keywords: Ukrainian SSR, machine-tractor stations, machine-tractor workshops, grain granaries, grain dryers, preventive fire prevention measures, fire fighting, fire prevention equipment, inspector, head of the fire watch service.

Постановка проблеми. Дослідження професійними науковцями історичних проблем та процесів в нашій країні, а також в державах зарубіжжя в сучасному історичному часовому проміжку, на превеликий жаль, оминають своєю увагою складні та славетні процеси розвитку вогнеборчої справи в українській державі. Зазначимо, що наукова актуальність та значущість ґрунтовного та всебічного вивчення вказаної теми є, на суб'єктивний погляд авторів даної статті, безумовною. Наукова характеристика та аналіз складних аспектів становлення та розвитку державної справи боротьби з пожежами в УСРР, в тому числі вивчення особливостей профілактичних заходів протипожежної справи в територіальних межах надзвичайно важливих об'єктів для сільського господарства української республіки (МТС, МТМ, зерносклади, зерносушарки) у першій половині 1930-х років, на думку авторів цього дослідження, є актуальним, своєчасним та науково важливим. Оскільки надає можливість охарактеризувати і ґрунтовно проаналізувати раніше не сформульовану та не досліджену науковою спільнотою проблему новітньої

історичної науки України. Потреба дослідити специфіку превентивних протипожежних заходів на території важливих для сільського господарства та економіки УСРР в цілому у 1930-1934 роках визначає актуальність даної конкретної наукової розвідки. Науково-теоретична цінність цієї історичної наукової розвідки може обґрунтовуватися ще й тим, що дослідження проведене у даній статті може допомогти у висвітленні раніше не поставлених та не розкритих проблем історії боротьби з пожежами в нашій країні. На нашу думку, дана робота має ще й практичну значущість. Використання досвіду протипожежної та профілактичної роботи рятувальників нашої країни в УСРР у 1930-х роках у сфері попередження пожеж може бути корисним для превентивної боротьби з пожежами Державної служби України з надзвичайних ситуацій України на сучасному етапі розвитку нашої країни.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Зазначимо, що вивчення питань впровадження та ефективності профілактичних протипожежних заходів на важливих сільськогосподарських об'єктах (МТС, МТМ, зерносушарках, зернохвищах) в українській республіці у першій половині четвертого десятиліття ХХ століття є тематичним напрямом, що фактично не розкривався у історіографії сучасного та минулого періодів нашої держави, а також європейських країн. Зацікавлення зазначеною специфічною науковою проблематикою спонукало не висвітлення окреслених історичних проблемних питань науковцями історичного профілю нашої та інших країн. Один з авторів цієї наукової розвідки підготував та видав монографію, в котрій було фрагментарно розкрито окремі превентивні протипожежні заходи в сільській місцевості України у 1930-1934 роках [1]. Однак спеціально попереджувальні протипожежні заходи безпеки в МТС, МТМ, зерносушарках, зернохвищах не виділялися та не аналізувалися. Нещодавно авторами цієї наукової роботи була видана стаття у фаховому науковому збірнику з історичних наук за темою: «Особливості профілактичних заходів пожежної безпеки на Харківщині у 1939-1941 роках» [2]. Однак вказана вище стаття та це наукове дослідження базуються на різних історичних матеріалах, мають різний період дослідження, а також мають обласні та республіканські територіальні межі. Також дослідниками - авторами даної роботи була видана стаття «Боротьба з пожежами на торфовищах та торфорозробках в УСРР у першій половині 1930-х років» [3]. Хоча вказана розвідка має однаковий період дослідження з цією роботою, об'єкт дослідження абсолютно відрізняється, а також, варто відзначити, що вони ґрунтуються на різних архівних джерелах та історичних матеріалах. Ця стаття базується на маловивчених і на неопублікованих архівних документах Центрального державного архіву

вищих органів влади та управління України (ЦДАВО України), які вперше вводяться у обіг наукових джерел вітчизняного джерелознавства. В ЦДАВО України і досі зберігається значна кількість неохарактеризованих і неопублікованих історичних архівних матеріалів з аспектів і проблемних питань, в тому числі і впровадження та ефективності профілактичних заходів пожежної безпеки в межах МТС, МТМ, зерносховищ та зерносушарок.

Мета статті – характеристика особливостей превентивних протипожежних заходів на території машинно-тракторних станцій, машинно-тракторних майстерень, зерносховищ та зерносушарок в УСРР у першій половині 1930-х років.

Виклад основного матеріалу. Українська Соціалістична Радянська Республіка у досліджуваній історичний проміжок часу була однією з найважливіших за ефективністю, темпами та потенціалом розвитку сільського господарства серед республік СРСР, особливо в контексті вирощування та збирання зернових культур. В кордонах УСРР у вказаний період дослідження розташовувалося значна кількість важливих для економіки сільськогосподарських об'єктів, як то: МТС, МТМ, зерносховища та зерносушарки. Українським сільськогосподарським об'єктам та територіям пожежі завдавали великих фінансових, матеріальних, людських втрат, а тому попереджувальні заходи пожежної безпеки відігравали колосальну роль для сільськогосподарських об'єктів української республіки. Контроль за всією вогнеборчою сферою в УСРР в цей період проводило Центральне управління пожежної охорони Народного комісаріату комунального господарства УСРР (ЦУПО НККГ УСРР) та його відомчі підрозділи в регіонах [1, с. 155]. Їм допомагали уповноважені органи і підрозділи влади на місцях (обласні виконавчі комітети, районні виконавчі комітети та виконавчі комітети сільських рад), а також керівні структури МТС, МТМ та колгоспів, у віданні яких були зерносховища та зерносушарки).

У 1929 році було створено Всесоюзний центр машинно-тракторних станцій (ВЦМТС), який також був широко відомий як «Тракторцентр». Це було державне акціонерне підприємство, що займалося справами механізації сільського господарства. У його віданні знаходилися машинно-тракторні станції та майстерні. В УСРР відповідно підприємство мало назву «Укртракторцентр», а в областях регіональні підприємства ВЦМТС мали назву «Облтракторцентри». З огляду на велику шкоду, яку завдавали вогняні стихійні лиха сільському господарству України, виникла необхідність у впровадженні інституту спеціальних кваліфікованих працівників з пожежної безпеки для вирішення проблем у сфері

попередження пожеж в МТС та МТМ. Для загального управління справами протипожежної профілактики та боротьби з неконтрольованими пожежами на території МТС та МТМ в «тракторцентрі» УСРР вводилася посада республіканського інспектора з пожежної та вартової охорони (ПВО). А при усіх обласних тракторцентрах були створені посади обласних інспекторів пожежно-вартової охорони (ПВО) [4, арк. 17].

Інспектори пожежно-вартової охорони при облтракторцентрах повинні були здійснювати загальне керівництво та контроль за пожежно-вартовою службою в усіх машинно-тракторних станціях та машинно-тракторних майстернях області. Також на них покладался обов'язок організації заходів пожежної безпеки при збиранні, обмолоті, транспортуванні та зберіганні зернових культур, цукрового буряку і інших важливих сільськогосподарських культур. Інспектори ПВО в тому числі займалися організацією, обліком, призначенням, переміщенням, звільненням особового складу пожежно-вартової охорони, що була створена при кожній МТС та МТМ. Кількість вогнеборців при МТС та МТМ залежала від масштабу самих машинно-тракторних станцій та майстерень, а також від їх фінансових і матеріально-технічних можливостей. Інспектори складали заявки на пожежний реманент та обладнання для дружин - вогнеборців, відправляли заявки до уповноважених центральних органів, а згодом отримували необхідне вогнеборче обладнання та розподіляли його між МТС та МТМ [4, арк. 18].

Слід відмітити, що повноваження у галузі попередження пожеж у інспекторів пожежно-вартової охорони були доволі широкими. Серед інших вищезгаданих обов'язків обласні інспектори ПВО також займалися питаннями контролю за дотриманням правил пожежної безпеки при возведенні будівель та споруд на території МТС та МТМ, брали участь у розгляді будівельних проектів та надавали дозволи на будівництво при дотриманні усіх необхідних інструкцій та постанов. В принципі вони ж і брали участь у розробці профілактичних протипожежних правил, інструкцій, постанов, циркулярів та пам'яток. Уся загальна нормотворча превентивна робота із недопущення виникнення пожеж в МТС та МТМ покладалася на інспекторів ПВО. Вищезгадані інспектори вели облік та статистику загорянь в областях, яку систематизувати та направляли до ЦУПО НККГ УСРР, а також планували фінансові капіталовкладення на розвиток вогнеборчої справи при МТС та МТМ, здійснювали контроль за правильним та своєчасним розподілом коштів, виділених на проведення протипожежних заходів тощо. До повноважень згаданих посадових осіб відносилися також періодичні виїзди до усіх підпорядкованих МТС та МТМ з метою контролю та перевірки стану пожежної безпеки, контроль за

дотриманням вогнеборчих правил та інструкцій на об'єктах, накладення покарань та заохочень на відповідальних осіб за справу попередження пожеж в конкретних станціях та майстернях. Вони ж займалися справою організації при МТС та МТМ добровільних пожежних команд [4, арк. 19].

Інспектори пожежно-вартової охорони при обласних тракторцентрах виконували великий обсяг роботи із загального забезпечення та контролю за справою проведення протипожежних превентивних заходів в МТС та МТМ. Але практичною реалізацією політики республіканських та обласних керівних органів у галузі пожежної справи на місцях при МТС та МТМ займалися безпосередні керівники або начальники пожежно-вартової охорони при конкретних станціях та майстернях, які входили до кадрового штату цих об'єктів.

Начальники пожежно-вартової охорони МТС та МТМ також виконували достатньо великий обсяг роботи у сфері превентивного захисту від пожеж саме на території машинно-тракторних станцій та майстерень. Вони здійснювали безпосереднє керівництво усією пожежно-вартовою службою на вищезгаданих сільськогосподарських об'єктах, керували безпосереднім процесом пожежогасіння; планували, призначали відповідальних осіб, контролювали виконання конкретних протипожежних профілактичних заходів; брали участь у розробці та проведенні планів будівництва на території МТС та МТМ, особливу увагу приділяючи вогнетривкому будівництву; займалися налагодженням протипожежної сигналізації та телефонного зв'язку на об'єктах; займалися ознайомленням усіх працівників станцій та майстерень із протипожежними правилами, здійснювали контроль за їх дотриманням працівниками; організовували протипожежний освітній процес (проводили лекції, практичні семінари, короткотривалі курси для робітників). На керівників ПВО МТС та МТМ покладалися обов'язки з організації та професійної підготовки добровільних пожежних дружин на об'єктах, розподіл між ними вогнеборчого інвентарю, слідкування за дотриманням останнього у належному стані. Ці посадові особи при МТС та МТМ повинні були тримати постійний зв'язок із інспекторами ПВО при облтракторах і відповідно підпорядковувалися ним по оперативно-технічному напрямку, а по адміністративному напрямку начальники ПВО станцій та майстерень звітували та відповідали перед директорами МТС та МТМ [5, арк. 36].

Однак у 1933 році після масштабних перевірок МТС та МТМ було з'ясовано, що стан пожежної безпеки на території цих об'єктів мав ряд суттєвих недоліків. «...ЦУПО НККГ УСРР, що є організацією державного пожежного нагляду обстежило з пожежної точки зору ряд МТС та МТМ. При цьому з'ясувалося, що стан пожежної охорони на більшості з них має

недоліки та порушення. Такий стан справ пояснюється відсутністю достатньої кількості кваліфікованих працівників ПВО в облтракторах і самих МТС та МТМ. Відповідно відсутня належна кількість і якість профілактичних протипожежних заходів на об'єктах (у ряді випадків паливно-мастильні матеріали та самі сільськогосподарські машини зберігалися в одному місці і в одному приміщенні; відсутня належна кількість пожежного реманенту, використання протипожежного інвентарю з метою сільськогосподарської роботи, але не для пожежних справ; подекуди були відсутні добровільні пожежні команди при МТС та МТМ, а там де вони й були їх чисельність та професійна підготовка зачасти не відповідали необхідним нормам)» [5, арк. 36].

З точки зору керівних органів з пожежної охорони УСРР «...таке складне становище з організацією пожежно-вартової охорони межує зі шкідництвом, оскільки практика минулих років показала, що в результаті цього особливо в період збирання та обмолоту зернових культур згорали тисячі тонн державного хліба разом з іншими об'єктами соціалістичної власності. Враховуючи, що стан пожежної охорони є незадовільним, продовжує залишатися високий рівень кількості загорянь від підпалів у результаті жорстокої класової боротьби. ЦУПО пропонує вжити всіх заходів із поліпшення стану пожежної безпеки, шляхом спеціальних обстежень через інспектури облтракторів, мобілізацію широких народних мас через пресу із залученням адміністративного апарату. Необхідно поставити на належний рівень протипожежну охорону, як майна МТС та МТМ так і в особливості державного та колгоспного хліба при обмолоті, у скиртах та в амбарах» [5, арк. 38].

Не дивлячись на рішучі дії ЦУПО НККГ УСРР в галузі захисту від пожеж, навіть після їх розпоряджень та циркулярів окремі державні структури та організації могли не повністю виконувати накази центральних вогнеборчих керівних органів. Так у листі Харківської обласної контори всесоюзного об'єднання сільськогосподарського постачання (союзсільгоспстач) до ЦУПО НККГ УСРР та Харківської обласної робітничо-селянської інспекції (РСІ) від 31 липня 1933 року зазначалося: «...Після вашого листа Укркомунпостачу - «(Українське республіканське об'єднання з постачання підприємств комунального господарства) - примітка авторів» в особі товариша Запорожця про передачу нам протипожежного реманенту належного МТС та МТМ, останній передав нам лише 700 метрів пожежних викидних рукавів. На нашу вимогу передати решту реманенту Укркомунпостач рішуче відмовився. Просимо вжити Вас найрішучіших заходів щодо негайної передачі нам належного устаткування та про наслідки нас повідомити» [5, арк. 47]. Такі випадки періодично

траплялися і не завжди вони вирішувалися на користь МТС та МТМ через бюрократичну тяганину, перерозподіл майна серед інших об'єктів тощо.

Однак з огляду на подальший розвиток подій у сфері боротьби з пожежами, на території МТС та МТМ відбувалося поступове зменшення кількості пожеж та зменшення збитків, пов'язані із більш суворими покараннями за порушення правил та законів в законодавстві з пожежної охорони, поступовим придушенням протестного руху українського селянства більшовицьким режимом, підвищення рівня освіченості та професіоналізму українських пожежних. Окремо слід виділити протипожежні профілактичні заходи на таких важливих сільсько-господарських об'єктах, як зерносховища та зерносушарки. Оскільки саме від стану пожежної безпеки на цих значущих одиницях сільського господарства залежала кількість та якість зерна, що доходила до промислового виробництва хліба та інших мучних виробів та продажу зернових культур за кордон. Основними протипожежними правилами для захисту зерносховищ від ймовірних загорянь були: правильна забудова зерносховищ, а також використання вогнетривких матеріалів при будівництві цих об'єктів. Однак, як і випадку з МТС та МТМ, тут зустрічалися порушення та недоліки у галузі превентивної боротьби з вогнем. Як виходить, наприклад, зі змісту одного листа від районного відділу комунального господарства (райкомунгоспу) до сільсько-господарських спілок наступне: «...Цим пропонується Вам по своїй лінії дати негайно вказівки на місця про припинення постановки зерносховищ без належних розривів між ними. Кожне зерносховище, що під залізним дахом повинно ставитися одне від одного на відстань не менше ніж 6-7 метрів одне від одного. А будувати зерносховища з невогнетривких матеріалів потрібно взагалі заборонити. Не дивлячись на те, що райкомунгосп вже доводив про це головам сільгоспспілок все ж останніми не було дано ніяких вказівок у цьому напрямку і будівництво зерносховищ проводиться з порушеннями технічних та пожежних правил» [6, арк. 14].

При проведенні протипожежних профілактичних заходів на зерносушарках потрібно було дотримуватися певних технічних правил пожежної безпеки. А саме: «...1. В межах ізоляції димової труби в місці проходження її через стелю та дах потрібно улаштувати повітряні канали. 2. Поперечник (прогін), зазначених в пункті 1 цих правил, повітряних каналів, повинен бути такого розміру, щоб відстань його стінки від димаря складала не менше 5 вершків. 3. В місцях торкання кожуха повітряного кільця до дерев'яної частини даху та стелі, обов'язково має бути прокладено азбестом. 4. Замість ізоляційного повітряного кільця допускається цегельна прокладка, розміром не менш ніж в одну цеглину від стінки димаря. 5.

Ізоляція димарів чи димових труб через пісочниці не допускається. 6. Трубопроводи, що подають гарячі гази або повітря з калориферу в зерносушарню, повинні бути ізольовані азбестом. 7. Кожух гарячої камери сушарні також повинен бути ізольований азбестом в тій його частині, де він є гарячим за винятком стін з вихідними отворами. 8. Між кожухом гарячої камери зерносушарні та дерев'яною підлогою повинно залишити просвіт не менше ніж 3 вершки. 9. Всі дерев'яні частини гарячої вихідної камери повинні бути ізольовані залізом та азбестом. 10. Калориферне та машинне помешкання повинно бути відокремлене від загального помешкання залізом та азбестом. 11. Освітлення зерносушарень допускається лише електричне, при чому його потрібно проводити лише в бергманівських трубках. 12. Там де мається механічне устаткування для чищення зерна, зерно, що підлягає для сушіння попередньо до вступу до сушильних камер, має бути пропущене через віялку з метою відокремлення легкопалких мотузків, м'яких волосників, пачосів тощо» [6, арк. 19].

Як зерносушарні, так і зерносховища були об'єктами із підвищеною пожежною небезпекою, тому увага до них була досить високою. На зерносушарнях та зерносховищах особливо на початку 1930-х років досить часто виникали пожежі, втраталося багато зерна, але вже до середини 1930-х років ситуація почала виправлятися і кількість пожеж на цих об'єктах стала поступово знижуватися.

Висновки. Проведення системи заходів профілактичної протипожежної боротьби в межах машинно-тракторних станцій та майстерень, на території зерносховищ та зерносушарок у першій половині 1930-х років досить суттєво вплинули в позитивному плані на стан справи боротьби з пожежами в Україні. Не дивлячись на окремі проблеми та прорахунки у галузі превентивної боротьби з пожежами в межах УСРР, особливо на початку 1930-х років, вітчизняні фахівці із профілактики та гасіння пожеж переважним чином добре захищали важливі сільсько-господарські об'єкти від вогню. Велику роль у забезпеченні профілактичних заходів пожежної безпеки на території МТС, МТМ, зерносховищ та зерносушарень відігравали інспектори та начальники пожежної та вартової охорони. В подальшому можливі наукові дослідження у галузі історії вогнеборчої справи у період після другої світової війни.

Література:

1. Харламов М. І. Становлення та розвиток системи пожежної безпеки в УСРР у 1918-1934 рр. : монографія. Харків : НУЦЗ України, 2019. 387 с.
2. Харламов М. І., Гонтаренко Л. О. Особливості профілактичних заходів пожежної безпеки на Харківщині у 1939-1941 роках. Старожитності Лукомор'я. 2025. Вип. 3(30). С. 138-145. DOI: <https://doi.org/10.33782/2708-4116.2025.3.358>.

3. Харламов М. І., Чубіна Т. Д., Гонтаренко Л. О. Боротьба з пожежами на торфовищах та торфорозробках в УСРР у першій половині 1930-х років. Вісник гуманітарних наук. 2025. Вип 8. DOI: <https://doi.org/10.5281/zenodo.15772744>.

4. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (ЦДАВО України). – Ф. 27, оп. 14, спр. 351, 72 арк.

5. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (ЦДАВО України). – Ф. 559, оп. 1, спр. 2676, 89 арк.

6. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (ЦДАВО України). – Ф. 27, оп. 11, спр. 2195, 35 арк.

References:

1. Kharlamov, M. Iv. (2019). Stanovlennya ta rozvytok systemy pozhezhnoyi bezpeky v USRR u 1918-1934 rr. [Formation and development of the fire safety system in the Ukrainian SSR in 1918-1934]. Kharkiv : NUCP of Ukraine, 387 s. [in Ukrainian].

2. Kharlamov, M. Iv., Gontarenko L. Ol. (2025). Osoblyvosti profilaktychnykh zakhodiv pozhezhnoyi bezpeky na Kharkivshchyni u 1939-1941 rokakh. [Features of preventive fire safety measures in the Kharkiv region in 1939-1941.] Starozhytnosti Lukomor'ya, 3(30),138-145 [in Ukrainian]. DOI: <https://doi.org/10.33782/2708-4116.2025.3.358>.

3. Kharlamov, M. Iv., Chubina, T. Dm., Gontarenko L. Ol. (2025). Borot'ba z pozhezhamy na torfovyshchakh ta torforozrobkakh v USRR u pershiy polovyni 1930-kh rokiv. [Fighting fires in peatlands and peatminings in the Ukrainian SSR in the first half of the 1930s.]. Visnyk humanitarnykh nauk, 8 [in Ukrainian]. DOI: <https://doi.org/10.5281/zenodo.15772744>.

4. Tsentral'nyy derzhavnyy arkhiv vyshchykh orhaniv vlady ta upravlinnya Ukrayiny (TsDAVOU Ukrayiny). [Central State Archive of the Higher Authorities and Administration of Ukraine (CSAHAAU)]. F.27. Op.14. Spr. 351. 72 ark. [in Ukrainian].

5. Tsentral'nyy derzhavnyy arkhiv vyshchykh orhaniv vlady ta upravlinnya Ukrayiny (TsDAVOU Ukrayiny). [Central State Archive of the Higher Authorities and Administration of Ukraine (CSAHAAU)]. F.559. Op.1. Spr. 2676. 89 ark. [in Ukrainian].

6. Tsentral'nyy derzhavnyy arkhiv vyshchykh orhaniv vlady ta upravlinnya Ukrayiny (TsDAVOU Ukrayiny). [Central State Archive of the Higher Authorities and Administration of Ukraine (CSAHAAU)]. F.27. Op.11. Spr.2195. 35 ark. [in Ukrainian].